

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ПРОЗОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ЄРОФЕЄВА

Анотація. У статті висвітлено інтерпретація історичних джерел у повісті Івана Єрофеева «Олекса Довбуш», подана характеристика головного героя, відповідність образу художній та історичній правді.

Ключові слова: інтерпретація, художня уява, історична правда, опришківство.

Аннотация. В статье отражена интерпретация исторических источников в повести Ивана Ерофеева «Олекса Довбуш», представлена характеристика главного героя, соответствие образа исторической и художественной правде.

Ключевые слова: интерпретация, художественная фантазия, историческая правда, опришківство.

The article deals with the interpretation of historical sources in the narrative by Ivan Yerofeyev «Oleksa Dovbush». The characterization of the main character and the accordance of the character to the historic and artistic truth have been represented.

Key words: interpretation, artistic imagination, historic truth, opryshkivstvo.

"Історія предків завжди цікава для того, хто гідний мати Вітчизну" (М.Карамзін). До таких людей належить і Іван Єрофеев – український письменник, історик, етнограф, літературознавець, фольклорист. Його багатогранна діяльність залишила помітний слід в історії української культури і науки.

Ім'я Івана Федоровича Єрофіїва (Єрофеева) (1882-1953) сьогодні практично невідоме широкому колу науковців. Лише окремі енциклопедичні видання дають коротку характеристику його життєвого й наукового шляху, це одна з багатьох загублених у вирі часу й подій доля вченого-літературознавця, фольклориста, етнографа. Нині важко визначити місце І.Єрофеева в плеяді вчених 20-х –30-х рр. ХХ століття, але безперечно одне: праці цього українця, що відомі нам сьогодні, витримали випробування часом і досі зберігають свою наукову й художню цінність [7, с.72].

Дослідженням літературної спадщини Єрофеева займалися Б.Кравців, О. Кундзіч, Л.Мельничук, П. Будівський, В.Новійчук, однак багато аспектів творчості автора не можна вважати задовільним з огляду на здобутки сучасного літературознавства, зокрема досі залишається малодослідженою історична повість «Олекса Довбуш».

Метою роботи є висвітлення інтерпретації історії України в прозовій спадщині Івана Єрофеева, особливості зображення народного героя Олекси Довбуша як історичного та художнього персонажа.

По-різному уявляли собі Олексу Довбуша письменники. Одні більшої уваги надавали фольклорному розкриттю образу. Інші на основі історичних відомостей утворювали нового героя, а треті намагалися показати майже документальні факти і людей. До останніх належить і І. Єрофеев.

Дуже правдиво в історичній повісті « Олекса Довбуш» (1945) змальовано соціально-економічні обставини того часу, умови життя українського народу під владою польських, угорських та українських експлуататорів. Хоча деякі образи твору не відповідають дійсним історичним постатям, тобто вигадані автором, але можна сказати, що твір дуже близький до історичної правди. Викори-

стані автором фольклорні мотиви повісті становлять більшою мірою історичну цінність, ніж художню. Безумовно, як письменник І. Єрофеев виявив майстерність. Твір має і свої позитивні риси, і недоліки й відіграв значну роль у продовженні традиції літературної Довбушани.

М.Сиротюк зазначав: « Історичний роман... будується на дійсній історії, його автор у зображенні історичних подій та постатей прагне до точності і достовірності, користуючись при цьому даними науки. Проте історія виступає в романі не у своєму, так би мовити, науковому вираженні, не у формі фактів, хронологічних дій і цифрових даних, а в сюжетному "самовиявленні", втіленому в людські долі, в емоційні образи « [8, с.35].

Іншими словами: «якщо фактична історія складає зміст історичного роману, його «матеріальне тіло», то поетична фантазія дає йому живу душу й красу, без яких про мистецтво годі й говорити» [3, с. 288].

Із цим твердженням важко не погодитись. Майстерність письменника в історичному творі полягає не в тому, щоб з документальною точністю передати факти, показати людей, а в тому, щоб за допомогою образних засобів, деталей, через показ об'єктивних життєвих обставин дати уявлення читачеві про внутрішній світ героїв, їх мрії, почуття, прагнення, стосунки між собою. Здається, що авторові повісті «Олекса Довбуш» « вдалося значною мірою передати дух епохи, настрої людей, що жили в той час, надії їх на краще життя, на щасливе майбутнє своїх дітей.

Століттями народ України терпів знування, перебуваючи під владою загарбників. Особливо посилювалися соціальний та національний гніт, коли українські землі стали залежати від польської шляхти, найбільш сильним вплив був на західно-українських землях. Свій внесок зробила і католицька церква. Заборона української мови, насадження католицизму, церковна «десятина» та інші повинності – ось результат національно-релігійного гніту. Яскраву картину становища в країні в цей час розкриває І.Єрофеев у повісті «Олекса Довбуш» : «Допікало й знування над мо-

вою, над вірою, бо примушували, хоч не хоч, переходити в католицтво. Допікало й те, що паншляхтич мав право суду над кріпаком, міг навіть убити свого кріпака, не даючи нікому звіту. Не кращі від панів польських були й пани угорські, австро-німецькі, румунські. Всі вони пили гуцульську кров, стягали надмірні податки, знесилювали панщиною « [2, с.14.]».

Гнобителі хотіли не тільки позбавити селян землі – єдиного засобу їхнього існування, а й повністю підкорити їх, зробити своїми рабами, які б мовчки терпіли знущання. Але з цих задумів нічого не вийшло. Та й не могло вийти, бо народ, який має таку велику історію, славних синів, такі виступи мистецтва, не стане терпіти над собою ніяких кривд безкарно. І він піднявся на боротьбу. Звичайно, у ті часи селянські виступи були ще мало організованими, стихійними. Але боротьба ця була протестом проти поневолення, тому і старі, і малі брали в ній участь. Одним із проявів боротьби народних мас проти панства був рух опришків.

Поряд із збагаченням феодалів відбувалося постійне зубожіння селянських мас. Поступово багато селян взагалі залишилися без землі. Хоча і серед безземельних селян існували різні категорії: такі, як «загородники», люди, які володіли огородами чи загородами; «підсадки» – селяни, що осідали в багатих господарствах і були там фактично робочою силою. Також існували такі групи селян, яких називали «халупниками» або «хатниками», що мали, крім хати, ще невеликий клаптик землі; «комірники», які не мали своєї хати. До останніх належав і батько Олекси Довбуша.

У II пол. XVII – першій пол. XVIII ст. з'являлись і нові категорії селян. Це «вбогі люди» та «дуже вбогі люди», які не мали взагалі ніякого майна. І окрему категорію становили слуги, наймити, чабани. Вони ходили по селах, шукаючи роботу. Саме вони ставали сміливішими борцями проти феодалного гніту – опришками.

Не витримуючи жорстокої експлуатації, найбільшні прошарки селянства тікали від панів, об'єднувались, захоплювали їх землі, убивали, палили маєтки. Найпоширенішою формою протесту була втеча. Найчастіше селяни втікали у Карпати з Галичини, Волині та інших місцевостей України. Але й тут селяни не знаходили покращення свого життя, тому для них і залишався єдиний шлях – відкрита боротьба проти поневолювачів. У центральних районах України утворювались козацькі об'єднання, а на Західній Україні виникло опришківство. Ось як про це розповідається у повісті І.Єрофєєва: «Недобра година примушувала людей міняти косу та рало на крицеву зброю... Опришки поставали з утікачів, а до втечі присилювало гірських людей надмірне знущання поміщиків-поляків та німців. До лісу приводила й жадоба помсти. Опришок, що зводив свій «крис» – рушницю, або підносив топірець на панського управителя чи орендаря, підпалював палаца, чи вбивав зрадника, який допомагав королівським

жовнірам вислідити його, – такий опришок, обороняючи свою власну й народну правду, ставав благородним месником» [2, с.14]. Звичайно, ставлення різних верств населення до опришків було неоднаковим. Панівна верхівка оголошувала їх злочинцями, що посягають на власність, намагалась всіляко знищити опришків. А бідний люд, навпаки, підтримував цих хоробрих месників за народну волю, уважав їх своїми захисниками: «Гуцули про опришків склали пісні, легенди, хвалились ними; народна пам'ять зберігала місця, де опришки колись перебували» [2, с.15]. Крім селян, опришками ставили й утікачі-рекрути.

Опришки ділились на невеликі загони, що давало змогу нападати несподівано й зникати непомітно. Діяли вони з ранньої весни й до пізньої осені, а взимку йшли в гори. Весною загони опришків збільшувались. На місця загиблих приходили нові люди.

Коли легінь вирішував приєднатись до опришків, його чекали різноманітні випробування, бо не всіх лісові лицарі приймали в свої загони. Про ці випробування ми можемо дізнатись з історичних документів, а також з народних легенд те переказів [6, с.132-133].

Ці оповіді про народних героїв використав у своєму творі І. Єрофєєв з метою яскравішого, правдивішого змалювання звичаїв, життя опришків. Наприклад, коли Олекса Довбуш вирішив піти в опришки, його також випробували: «Максим, ставний і трохи похмурий парубок, чи як там кажуть погуцульському – легінь, підійшов. Довбуш ледве оглянувся на нього. Коли несподівано той вихопив з-за пояса топірець та й махнув ним проти себе. Він неодмінно розсік би Олексі ліву ногу, яку той витяг, сівши на колоді, та Олекса схопив парубка за руку та й метнув ним так, що нападник мало не зарив носом у землю, вдарившись лобом об чийсь коліно» [2, с.18].

У звичаях опришків було ще й так зване «сповідання»: «Сповідали опришки всякого новака, чимось несподівано накриваючи. Накривали й лупили. Коли хлопець не кричав, а видався, це теж було доброю ознакою» [2, с.18].

Може здатися, що автор переслідував насамперед мету відобразити в своєму творі дійсні історичні події того часу, але, на наш погляд, величезну роль відіграє прагнення І. Єрофєєва не тільки якнайтісніше зв'язати повість з історією, а показати своє ставлення, своє бачення тих подій, за допомогою художнього вимислу, звичайно, спираючись на історичні факти. І тому нам здається, що головною метою автора є виробити у читача ставлення до історії, використовуючи художнє слово й свою майстерність письменника.

Ненависть панів до опришків була настільки сильною, що вони використовували найрізноманітніші заходи для знищення опришківства. Видавалися укази із заборонаю допомагати їм, а селян, котрі допомагали, судили нарівні з опришками, жорстоко катували, намагаючись дізнатись, де розташовується табір опришків, скільки їх, хто ватажок та інше. Про це розповідає І. Єрофєєв: «На допиті їх бито, палено свічками й розпеченим

залізом, їм заганяли в тіло цвяха, а карали на горло, або стинаючи голову, або четвертуючи живе тіло, після чого шматки його, щоб настрахати непокірних, насаджувано на палі по горах і шляхах» [2, с.34]. Але все це робилось не для того, щоб «настрахати непокірних», страх жив у самих панах, у їхніх душах, він переслідував їх завжди. Саме тому вони намагались не просто вбити народного месника, а стерти його з землі, порізати на маленькі шматочки, розкидати по всіх шляхах, щоб, хоч ненадовго, заглушити в собі цей страх.

Народна боротьба під проводом Олекси Довбуша – це найвища точка визвольного руху опришків, хоча перші згадки про опришківство відносять нас ще до XV ст. Уже у XVII ст. цей рух набув дуже великого поширення, а в XVIII ст. він став найсильнішим.

Найвідомішим із ватажків опришківського руху був Олекса Довбуш. Але не відразу став Олекса ватажком. До цього рішучого кроку призвели ті умови, у яких жила вся сім'я Довбушів, та й не тільки вона, а й увесь українським простий люд. Родина Довбушів належала до категорії «комірників», тобто не мала своєї хати: «Хата була не своя – належала печеніжинському газді Гаврилу Твердюкові. Стара й похила, вона показувала наче, що живеться в ній не солодко» [2, с.3].

Тяжка, нужденна праця, знущання пана призвели до того, що в Олекси виробились такі риси характеру, як величезна ненависть до багатіїв, співчуття бідноті.

«Василь Довбуш мав кількох дочок і двох синів: Олексія та Івана. Менший був, як усі, але старший – Лесь, Олекса, змалку був немов трохи не такий, як інші хлопці.

Ні лінивим, ні старанним до роботи його не можна було назвати. Влітку пас вівці на полонинах – свої та сусідські, але щовечора десь пропадав; а то сварився й задирався з панським економом, перечив удома і своїм; втручався в хлоп'ячі бійки, боронячи скривдженого, і горе було нападникові, – Олекса ловив його десь і накладав так, що той довго згадував» [2, с.4]. Як бачимо, ще з дитинства Олекса не терпів ніяких кривд, сміливо виступав проти тих, хто їх чинив: і своїх ровесників, і навіть економа. З цього приводу О.Кундзіч писав, що автор повісті показує Олексу в дитинстві лише розбишакою «...в самій суті натури своєї, який може, очевидно, і меншому браткові надавати у вухо, а не тільки економові» [4, с.125]. На наш погляд, не слід розглядати авторську характеристику героя так однобічно. За своєю натурою Олекса був не «розбишакою», а мав дуже палку вдачу, не міг терпіти несправедливості ні на полі, ні вдома, ні серед своїх товаришів. Літературознавець О. Кундзіч висловлює невдоволення щодо такої «серединки-наполовинку» характеристики, як «ні лінивий, ні старанний» [4, с.125]. Такі умови, у яких жили і працювали Довбуші разом зі своїми односельцями-бідняками, навряд чи викликали б велику любов до праці «бажання працювати на пана старанно». І таке визначення цієї риси характеру малого Олекси нам здається виправданим.

Уже з перших сторінок повісті спостерігаємо еволюцію характеру Олекси, його світогляду. З дитинства хлопчика цікавили оповідання про народних месників-опришків: «Олекса ріс вразливий і допитливий. Глибоко западали в дитячу душу всякі перекази, на які така багата Гуцульщина.

Часто заходив до господи дід Трохим, сусіда, чоловік поважний, бувалий, колишній опришок.

Інколи старий розповідав вечорами про колишнє своє товариство, про завязятих та правдивих лісовиків, що ходили й ходять по горах...

...З тої дівчорі, що слухали в хаті оповідань діда Трохима, Олекса був найуважніший, – він ніколи не перебивав, замислено дивився в темні вікна, туди, ген-ген, де починався на кручі ліс» [2, с.6].

Отже, крім гарячої вдачі, Олекса мав ще й тонку і вразливу душу, схильну до романтики. Його приваблювали розповіді про героїчні виступи гуцулів проти визискувачів, про історію «Панської кручі», про ведмедя-перевертня, про страту опришків.

А від того всього ще більш зростала в душі хлопця ненависть до проклятих панів, ще більше турбувала його доля простих людей. Думка про те, що він повинен відплатити багатіям за всі їх знущання над бідними селянами, зароджувалась в Олекси поступово, але найбільший вплив на формування світогляду хлопця мали особисті враження. Спостерігаючи з самого дитинства за життям своєї родини, односельців, Олекса проникався величезним гнівом, що увібрав у себе і страждання народу, і нужденну працю, і знущання панів. Олекса не бачив іншого виходу з цього становища, крім помсти. А помститись можна було, приєднавшись до опришків. Якщо в дитинстві Олекса лише люто ненавидить синків багатих батьків і орендарів, які знущались над батьком та іншими селянами, то, коли Довбуш став дорослим, його гнів набуває більш соціального характеру. Він спрямований проти всього панства, проти кріпосницької системи. Про це розповідає й автор повісті: "коли він захищав слабких і бідних хлопців від нападок багатіїв, переростає в усвідомлення необхідності нещадної боротьби з ворогами бідного селянства, знищення панів та їхніх підбріхувачів. І це усвідомлення виражається в конкретних діях, що наводили жах на всіх багатіїв. Ось які слова промовив старий опришок дід Семен, коли передавав Олексі отаманування: «Доведеться тобі, синку, заступити мене в отамануванні... Ти вже – отаман! Пам'ятай: ти ж – сам Олекса Довбуш, і в руках твоїх – доля товариства, а твого захисту ждуть по горах і долах, а страшне ім'я твоє, вже змучує не одного лютого пана хоч трохи схаменутись, бо в страху, кажуть, очі великі...» [2, с.39].

Величезна відповідальність лягла на плечі Олекси разом з цими словами: за долю своїх товаришів, за долю батьків, за долю всіх нездолених й нещасних. І до кінця своїх днів Олекса Довбуш був гідний цієї честі. Товариші Довбуша після його смерті продовжували святу справу звільнення українського народу з-під будь-якого гніту: «Ми знаємо, що твоя тінь з'являтиметься завжди і всюди, коли тільки наша свята Гуцульщина зазнаватиме мук від во-

рога. Стань твоя тінь над нашими горами, понад хмарами, змахне золотим топірцем і знищить ворога, хоча б він насмілювався піднятися вище наших гір, вище хмар... Спи, Олексю, ми продовжимо те, чого ти не скінчив» [2, с.98]. Ці слова одного з побратимів Олекси Довбуша Андрія над його могилою як найяскравіше виражають суть всієї боротьби за краще життя народу, в ім'я якої Олексю віддав своє життя. У них любов і пошана, яку відчували до народного месника всі чесні люди, уся Україна. Він народився для боротьби. Усе життя віддав їй і помер як герой, назавжди залишивши про себе згадки і в народній пам'яті, і в піснях, у переказах.

Як свідчать історичні факти, Довбуш 1738 р. залишає свій дім, свою родину і йде в гори. Там він збирає коло себе таких же відважних і мужніх легенів і починає боротьбу проти панів. У документах називається 1738 рік початком визвольної боротьби Довбуша, але дослідник постаті Олекси Довбуша В. Грабовецький уважає, що «...безсумнівно, Довбуш почав діяти значно раніше, хоча про це не зберігалося записів у історичних матеріалах» [1, с.58].

Багато з фактів опришківської боротьби, що відображені в історичних документах та народних оповіданнях, використав І. Єрофеев у своїй повісті «Олекса Довбуш». Наприклад, відомий випадок, що про нього розповів один з його учасників, польський письменник Францішек Карпінський. У своїх спогадах він писав, що його мати розповідала йому про те, що сталося в день його народження.

Можна навести і ще декілька уривків з повісті, які мають і документальне підтвердження. Ось історичний факт: «...Ротмістр Пшелуський зі смоляками, підсліджуючи Довбуша, був оточеним опришками на Буковецькій полонині. Смоляки опинились у повній владі «чорних хлопців». Піднялися рушниці, дула завмерли навпроти грудей Пшелуського і його воїнів, але команди «вогонь» не почулося: Довбуш заборонив стріляти і зупинив своїх хлопців словами: «Не губіть його, в нього є жінка і діти» [1, с.60]. А ось епізод із повісті І.Єрофеева «Олекса Довбуш»: «Довбуш, прочувши, що загін рушив у похід, засів з побратимами на полонині, в схованні місці, а коли жовніри вже підходили, і кожен опришок уже взяв був свого на ціль, Довбуш подав знак, щоб не стріляли... Може, стало

йому жаль убивати людей, бо і в них десь жінки та діти, а може – просто не знялась рука напасти на ворога нишком з-за спини...» [2, с.55].

Можна ще наводити приклади спільності подій, зображуваних у творі, із тими, що зустрічаються в численних народних переказах та легендах, історичних документах. На наш погляд, твір І.Єрофеева побудований на глибокому опрацюванні автором життєвих явищ, суспільного становища на Україні в I половині XVIII ст. Та хоча письменник, створюючи повість, насамперед опирався на історію, ми не можемо повністю вважати твір документальним. Тут маємо справу з художньою, а не життєвою правдою.

Письменник, який розповідає про минуле, змальовує на сторінках свого твору картини життя й людські постаті, яких не бачив. Він подає те, що витворила його художня уява. Певна річ, справжня художня уява – не пуста фантастика, вона опирається на знання історичних фактів, засвідчених літописами, судовими актами, іншими документами. Щоб змалювати життя минулих століть, письменникові необхідно мати знання історика. Саме це ми і бачимо у І. Єрофеева. Як відомо з його біографії, він був насамперед істориком. Але «...які б не були глибокі та різнобічні знання письменника, якою широкою науковою ерудицією не володів би він, все одно для створення художніх образів і картин він повинен доповнювати скупі історичні факти здогадом» [5, с.27].

Саме це, на наш погляд, ми й спостерігаємо в творі І. Єрофеева поряд з конкретними фактами дійсності, історичними особами І. Єрофеев зображує те, чого насправді, можливо, й не відбувалося. Тобто художньої правдивості свого твору автор досягає не тільки зображуючи існуюче тоді життя, а й за допомогою авторського домислу.

Отже, письменник розкрив у своєму художньому творі реальні історичні умови, соціально-економічне становище Гуцульщини, показав волелюбні прагнення представників українського народу, їх боротьбу за визволення з-під багатовікового гніту на прикладі життя й діяльності Олекси Довбуша. У подальшому нами планується розглянути літературну Довбушіану в художньому доробку авторів ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовецький В. Народний герой Олекса Довбуш / В. Грабовецький – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1957. –152 с.
2. Єрофеев І. Олекса Довбуш / І. Єрофеев – К.: Рад. письменник, 1945. – 99 с.
3. Ільницький М. Людина в історії: сучасний український історичний роман / М. Ільницький — К.: Дніпро, 1989.— 354 с.
4. Кундзіч О. Без відчуття добра і зла / О. Кундзіч // Дніпро. – 1946. – № 3. – С. 125-126.
5. Лесин В. Що таке художня правда / В. Лесин // ЛШ. – 1956. – № 5. – С. 23-32.
6. Лицарі волі /Упоряд. П.О.Будівський, М.К.Дмитренко; Передмова М.К.Дмитренка. – Кн. 1. — К.: Знання, 1992. – 239 с.
7. Новійчук В. Забуте ім'я / В. Новійчук // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 6. – С. 72-74.
8. Сиротюк М. Український радянський історичний роман: проблема історичної та художньої правди / М. Сиротюк – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 394 с.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2011